ТЕМА 4
ТЕОРІЯ ПРАВ ВЛАСНОСТІ

1. Власність як економічна категорія *(власність як пучок прав; власність як інститут).*

2. Причини і наслідки специфікації прав власності *(специфікація прав власності; розмитість прав власності; загальне право; цивільне право; зовнішні ефекти).*

3. Проблема усунення зовнішніх ефектів *(теорія А. Пігу; теорема Р. Коуза; теорема Р. Познера).*

4. Характеристика систем власності *(приватна власність; спільна власність; державна власність).*

1. Власність як економічна категорія

Теорія прав власності має не менш тривалу історію існування, ніж економічна думка. Ще стародавні філософи та державні діячі розуміли, що від розподілу прав власності залежить і ефективність господарської діяльності, і стійкість відносин у суспільстві. Але якщо на етапі зародження теорії економіки і права власність розглядалася переважно в контексті відношення людини до об'єкта, то з часом дослідження перейшло у сферу людських відносин. Була започаткована дискусія щодо переваг приватної та державної власності, їх стимулюючої функції або деструктивного впливу на виробництво, розподіл, обмін. Класична школа політекономії доводила переваги приватної власності як такої, що створює стимули для продуктивної діяльності. Соціалісти-утопісти обґрунтовували необхідність знищення приватної власності, оскільки вона спричиняє конфлікти і обмежує можливості підвищення індивідуального та суспільного добробуту. За К. Марксом, відносини власності пронизують всі сфери суспільних відносин і обумовлюють розподіл засобів виробництва та класову структуру суспільства, а приватна власність спричиняє експлуатацію трудящих капіталістами, надмірну диференціацію населення і періодичні кризи надвиробництва.

Неоінституційна теорія розглядає відносини власності з точки зору їх впливу на величину трансакційних витрат, а з цієї позиції – на ефективність господарювання. Теорія прав власності сформувалась завдяки роботам Р. Коуза, Р. Познера, А. Алчіана, Х. Демсеца та інших представників неоінституціоналізму. Вона абсолютно позбавлена класового підтексту, чим узгоджується з неокласичною теорією. І та, й інша визнають результативність виробництва за критерій оптимального

розподілу власності, але врахування трансакційних витрат дозволяє більш глибоко дослідити шляхи його досягнення.

Одне з найбільш давніх визначень власності відоме з римського права: власність – це права володіння, використання та розпорядження майном. Сучасний перелік прав суттєво розширено А. Оноре, а власність тлумачиться як пучки прав, що належать тому чи іншому індивіду, взаємна передача яких супроводжує обмін та розподіл благ. Отже, пучок прав включає:

- право володіння – можливість здійснення виключного фізичного контролю над благами;
- право використання – право використання корисних властивостей благ для себе;
- право управління – право вирішувати, хто і як буде забезпечувати використання благ;
- право на дохід – право володіти результатами від використання благ;
- право суверена – право на відчуження, споживання, зміну чи відчуження благ;
- право на безпеку – право на захист від експропріації благ;
- право на передачу благ у спадщину;
- право на безстроковість володіння благом;
- заборона використання, яке приносить шкоду іншим;
- право на відповідальність у вигляді стягнення – можливість стягнення блага в сплату боргу;
- право на залишковий характер – право на існування процедур та інститутів, що забезпечують відновлення порушених повноважень.

Власність як інститут – регулює відносини між людьми з приводу обмежених ресурсів, виражає ступінь господарської влади. Головна функція даного інституту – зменшення витрат із специфікації прав власності, яка являє собою процес виключення з доступу до ресурсу одних осіб на користь інших. Права власності називають специфікованими, коли права на блага є усвідомленими та закріпленими, відомі суб'єкт та об'єкт власності, спосіб наділення власністю, наявний гарантований захист відповідних прав. У такому випадку витрати на визначення та захист прав власності, які є важливою складовою трансакційних витрат, будуть низькими, що сприятиме більш ефективному обміну. У протилежному випадку кажуть про розмитість, або неповну специфікацію прав власності.

Звернемо увагу на дослідження, проведене Світовим банком, на підставі даних з 84 країн за 1982-1994 роки. Його автори визначили вплив на темп економічного зростання таких факторів, як якість

економічної політики та ступінь захищеності прав власності і контрактів. Було виявлено, що в країнах з високою якістю економічної політики і високою якістю інституту власності темп економічного росту склав близько 2,4 %; у країнах з низькою якістю політики та високою якістю інституту власності – 1,8 %; у країнах з високою якістю політики та низькою якістю інституту власності – 0,9 %; у країнах з низькою якістю обох факторів – (– 0,4 %). Отже, якісний механізм регулювання та захисту прав власності відіграє більш суттєву роль у забезпеченні економічного зростання в порівнянні з економічною політикою.

2. Причини і наслідки специфікації прав власності

Розрізняють два підходи до специфікації прав власності: виходячи із загального права, сформованого у феодальні часи, та цивільного права, формування якого бере свій початок з часів буржуазних революцій. Норми цивільного права були закріплені в Кодексі Наполеона в 1804 р., що стало основою для цивільних кодексів інших країн (див. табл. 4.1). Дані види права по-різному тлумачать власність та способи вирішення конфліктних ситуацій між власниками (А. Олійник).

Таблиця 4.1

Порівняльна характеристика загального та цивільного права

	Загальне право	Цивільне право
Тлумачення права власності	Власність – пучок повноважень, повноваження на один і той же ресурс можуть належати різним особам. Кожне повноваження або їх набір закріплюється за окремою особою. Власником вважається той, кому належиться комбінація з ключових повноважень (перші п'ять у переліку Оноре)	Право власності – єдине, необмежене і неділиме. Власником має бути одна особа, яка концентрує у своїх руках всі права власності на об'єкт
Джерело нових норм	Вже існуючі закони (кодекси, декрети)	Прецедент (попередні рішення щодо схожого питання). Наприклад, користувач землі протягом тривалого часу має першочергове право власності на неї
Роль судді	Суддя – не лише інтерпретатор існуючої правової норми, але і її творець; допускається використання суб'єктивних критеріїв справедливості	Здійснюється пошук і застосування тієї правової норми, яка найкраще описує спірну ситуацію
Можливість передачі власником частини своїх повноважень інших особам	Існує при тому, що в однієї речі фактично стає багато власників (наприклад, при здійсненні трастових операцій засновник трасту наділяє своїми правами управляючого, який має керувати майном на користь третьої особи – вигодоотримувача)	Припускається передача власником частини своїх повноважень (оренда), при тому, що він все одно залишається єдиним власником

Специфікація прав власності забезпечує:

- зниження невизначеності при взаємодії індивідів, мотивацію для продуктивної діяльності;
- зменшення ймовірності нераціонального використання ресурсів, що знаходяться у відкритому доступі;
- зменшення негативних та позитивних зовнішніх ефектів (екстерналій), тобто побічних результатів діяльності, які стосуються третіх осіб.

Негативні екстерналії мають місце при перевищенні внаслідок певного виду діяльності граничних суспільних витрат над граничними приватними витратами. Якщо будівництво аеропорту поблизу жилих кварталів підвищує шумове навантаження на мешканців, то остання надана аеропортом одиниця послуг буде характеризуватися вищими витратами для суспільства, ніж для власника. З іншого боку, є такі види діяльності, здійснення яких супроводжується наданням суспільству додаткової неоплачуваної ним користі. Наприклад, облаштування власником супермаркету навколишньої території приносить додаткову вигоду особам, які проходять повз нього. У такому випадку гранична суспільна вигода перевищує граничу приватну вигоду.

Як додаткові витрати суспільства, так і його додаткова вигода не включаються до ціни товару, що дає можливість власнику аеропорту виробляти надлишковий, у порівнянні з рівноважним, обсяг благ з негативним зовнішнім ефектом, а власника супермаркету змушує надавати недостатній обсяг благ з позитивним зовнішнім ефектом.

Загалом екстерналії можуть супроводжувати різі види взаємодії. За особливостями виникнення їх класифікують таким чином (А. Шастітко):

- споживчі: виникають внаслідок залежності величини корисності одного економічного агента від споживання іншого. Наприклад, «споживання» (забруднення) металургійним заводом повітря обмежує споживання чистого повітря мешканців території, де розташовано завод;
- технологічні: виникають внаслідок існування технологічної залежності випуску одного економічного агента від обсягу, що виробляє інший економічний агент;
- грошові: виникають внаслідок впливу на доходи чи витрати одного економічного агента цін, реклами, обсягів продаж іншого.

3. Проблема усунення зовнішніх ефектів

Проблема зовнішніх ефектів була докладно розглянута неокласиком А. Пігу. З його точки зору, до її вирішення має залучатися держава,

задача якої – обмеження виключних прав власності економічних агентів, винних у збитках інших, шляхом оподатковування (або накладання інших санкцій, що сприятимуть підвищенню ціни) чи встановлення обмежень на обсяг. У першому випадку підвищення ціни сприятиме зменшенню обсягу попиту, за рахунок чого скорочується обсяг виробництва і досягається рівність граничних приватних та суспільних витрат (рис. 4.1):

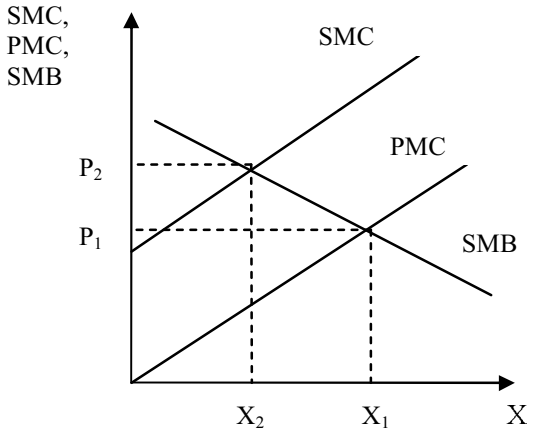

Рис. 4.1. Досягнення рівності приватних та суспільних граничних витрат шляхом підвищення податків

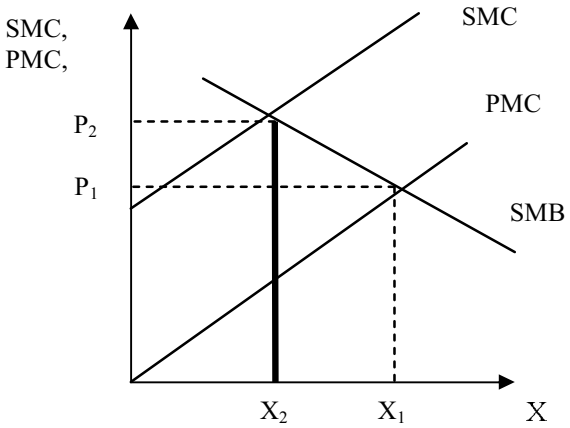

Рис. 4.2. Досягнення рівності приватних та суспільних граничних витрат шляхом встановлення обмежень на обсяг

Із запровадженням обмежень на обсяг маємо аналогічний ефект (рис. 4.2). Обсяг X_2 є максимально припустимим, і його встановлення призводить до підвищення ціни та забезпечує вищезазначену рівність.

У межах інституційної теорії вирішення проблеми зовнішніх ефектів вбачається не в обмеженні прав власності, а навпаки, у більш чіткій їх специфікації. Р. Коуз став першим автором, який розглянув дану проблему в такому ракурсі. З його точки зору:

- зовнішні ефекти мають двосторонній характер, намагання їх зменшити шляхом обмежень прав власності з боку держави наносить збиток тим, хто є їх джерелом;
- проблема екстерналій може бути вирішена без державного втручання, через створення нових прав власності. Екстерналії представляються як фіаско не ринку, а держави, оскільки остання не забезпечила достатнього розвитку системи приватної власності.

Другий висновок сформульований у теоремі Коуза. Її сутність було викладено науковцем у статті «Проблема соціальних витрат» (1960 р.), а чітке формулювання надане Дж. Стіглером: всі можливості для взаємовигідного обміну повністю вичерпуються зацікавленими сторонами, за умови, що трансакційні витрати дорівнюють нулю, а права власності чітко визначені. Інше формулювання таке: якщо права власності специфіковані й трансакційні витрати дорівнюють нулю, то структура виробництва буде залишатися незмінною, незалежно від змін у розподілі прав власності.

З теореми випливає, що первинний розподіл прав власності не впливає на результат виробництва. Розглянемо її доведення на прикладі (А. Олійник).

Пастух веде стадо через поле. Збільшення стада на одну корову підвищує ймовірність пошкоджень у сумі 80 дол (20 дол прямих втрат та 60 дол недоотриманого прибутку). Витрати на одну додаткову корову для пастуха складають 50 дол, ціна її продажу – 100 дол. Отже, граничні витрати для пастуха дорівнюють 50 дол, граничні соціальні витрати – 130 дол (80 + 50), гранична соціальна вигода – 100 дол (ціна корови). Які існують варіанти домовленості між пастухом та землекористувачем у випадках, коли право власності на поле належить одному чи іншому?

Перший варіант: поле належить землекористувачу	**Другий варіант: поле належить пастуху**
Пастух запропонує землевласнику не більше 50 дол за дозвіл прогону додаткової корови, але землевласник погодиться не менше ніж на 60 (недоотриманий прибуток). Структура вир-ва залишиться без змін, бо землевласник заборонить проганяти додаткову корову. Перерозподілу доходу не відбудеться	Пастух відмовиться від вирощення додаткової корови за суму, що перевищує прибуток від її вирощення (більшу за 50 дол). Землекористувач буде готовий сплатити суму, меншу ніж 60 дол. Висновок: виникне домовленість, і пастух не буде підвищувати чисельність свого стада. Але відбудеться перерозподіл доходу

Не дивлячись на формулювання теореми, Коуз визнає значимість трансакційних витрат і зазначає, що на практиці вони не дорівнюють нулю. Тоді ключову роль у тому, як розподіляються ресурси, буде відігравати закон. За умов, коли обмін правами власності пов'язаний з трансакційними витратами, первинна специфікація прав власності набуває значення.

Продовжуючи дослідження даної проблеми, Р. Познер робить висновок, що правом власності має бути наділена та сторона, яка цінить його вище за все. Такий розподіл може забезпечити держава, керуючись критерієм мінімізації трансакційних витрат. Відповідно до теореми Познера, коли трансакційні витрати позитивні, різні варіанти розподілу прав власності стають нерівноцінними, тому найбільш ефективний спосіб наділення ними має визначатися інституційним шляхом, тобто через запровадження відповідних правил та механізмів їх захисту.

Отже, за низьких трансакційних витрат функцію розподілу прав власності виконує ринок, за високих – держава. Юридичні правила мають наслідувати ринок, тобто сприяти такому встановленню прав власності, якого досягнув би ринок за умови низьких трансакційних витрат.

До речі, вимога полегшувати роботу ринку пред'являється теоретиками економіки права до правової системи в цілому. Вони наполягають, що всі її норми мають встановлюватися, виходячи з міркувань ефективності, які, в умовах обмежених ресурсів, є аналогічні вимогам справедливості.

4. Характеристика систем власності

У неоінституціоналізмі виділяють три системи власності: приватну (індивідуальну), державну та спільну.

Причиною появи приватної власності є руйнування зв'язків з колективом, коли ступінь розвитку продуктивних сил та суспільних відносин забезпечили умови для привласнення ресурсів та самостійної їх експлуатації. Ідеолог неолібералізму Л. фон Мізес стверджував, що приватна власність сприяє оптимальному використанню ресурсів, а його послідовник Ф. фон Хайєк наполягав, що вона виступає найважливішою гарантією свободи.

Приватна власність характеризується високим ступенем виключності. Зокрема, виключність права володіння передбачає, що власник лише на собі відчуває як позитивні, так і негативні результати своєї діяльності; виключність права відчуження означає, що в процесі обміну річ буде передана економічному агенту, який запропонує за неї найвищу ціну. Ступінь виключності обумовлює як перевагу приватної власності (можливість розпоряджатися нею раціонально, забезпечуючи оптимальний для власника прибуток), так і її недолік (прийняття власником всіх

ризиків, пов'язаних з використанням свого активу). Вважається, що система приватної власності найкраще стимулює нововведення, оскільки не потребує дозволу на нестандартне використання майна, сприяє прийняттю найбільш зважених рішень та забезпечує переміщення ресурсів до власників, здатних розпорядитися нею краще за інших. З іншого боку, наявність витрат специфікації та захисту прав власності, ідеологічні норми, що склалися в суспільстві, можуть стати перешкодами для загального розповсюдження приватної власності.

Найбільш суперечливою є спільна власність. Вона є доцільною, якщо витрати на специфікацію і захист індивідуальних прав дуже високі, і застосовується для ресурсів, що є в надлишку. Проблемний наслідок існування спільної власності – нещадна експлуатація її об'єкта. Кожний член спільноти зацікавлений в інтенсивному використанні активу, який належить всім. Корисність від зниження інтенсивності його використання одним індивідом буде розподілена на всіх співвласників, тому кожен з них не має мотивації вдаватися до такого кроку. Аналогічно, корисність від інвестицій, що запроваджуються одним співвласником, розподіляється на всіх, тоді як витрати несе один. Тому стимули до інвестування відсутні.

Коли спільнота усвідомлює загрозу втрати ресурсу, спільна власність перетворюється або на приватну, або на державну. Скоріш за все, у чистому вигляді система спільної власності ніколи не існувала, навіть у часи первісних суспільств правильніше казати про комунальну власність, коли виключними правами володіє група осіб, а повноваження комбінуються в різних співвласників. Система комунальної власності також не виключає надвикористання ресурсу, якщо розподіл продукту здійснюється за принципом відповідності до витрачених зусиль, та недовикористання ресурсу, якщо розподіл продукту здійснюється за зрівняльним принципом. Але вона має і ряд переваг. Наприклад, за умови однорідності інтересів спільноти, відносно меншими, ніж за системи приватної власності, будуть витрати із захисту прав власності та витрати опортуністичної поведінки.

Державна власність є граничним випадком обмеження прав власності. За такої системи власності всі виключені з доступу до ресурсів як індивіди: співвласники державної власності не можуть розпоряджатися своєю часткою. Тому витрати на організацію контролю за нею є вищими за вигоду індивіда. Оскільки кожний власник мало відчуває на собі результативність рішень, прийнятих щодо власності, контроль за її використанням слабкий, а в розпорядників цією власністю є можливості зловживання. Крім того, визначення інтересів суспільства, на основі яких має здійснюватися управління власністю, – процес складний, тому часто все зводиться до інтересів бюрократії. Як стверджує Л. фон Мізес,

озвучуючи точку зору представників неолібералізму, ресурси не можуть використовуватися ефективно, якщо відсутній механізм конкурентних торгів за них та ринкове ціноутворення.

Деякі механізми зменшення опортунізму з боку агентів, що розпоряджаються державною власністю, все ж таки існують. Це «голосування руками», тобто можливість вибору претендентів на державні посади; «голосування ногами» (внутрішня та зовнішня міграція); конкуренція інших держав, з боку яких існує загроза формування економічної та політичної залежності; розповсюдження ідеологічних норм, що перешкоджають опортунізму; внутрішня система контролю з боку громадських організацій.

Тривалий досвід існування різних систем власності доводить, що жодна з них сама по собі не гарантує раціонального розпорядження ресурсами. Навіть приватні власники можуть переслідувати мету отримання максимальної вигоди від свого активу в короткостроковому періоді. Спосіб отримання активу, цілі, знання та управлінські властивості власника, економічна кон'юнктура та інституційна структура суспільства – це ті фактори, що здійснюють стимулюючий вплив або перешкоджають ефективному використанню ресурсів.

Список рекомендованої літератури

1. Агапова И.И. Институциональная экономика: Учебное пособие. – М.: Экономист, 2006. – 254 с. – С. 59-92.
2. Бренделева Е.А. Неоинституциональная экономическая теория / Под. общ. ред. А.В. Сидоровича. – М.: Дело и Сервис, 2006. – 352 с. – С. 93-104.
3. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. – К.: Артек, 2001. – Розд. 1.
4. Вольчик В.В. Курс лекций по институциональной экономике. – Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 2000. – Лекция 3.
5. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности. – М., 1990.
6. Кузьминов И.Я. Курс институциональной экономики. – М.: Изд. Дом ГУВШЭ, 2006. – 442 с. – С. 34.
7. Нестеренко А.И. Экономика и институциональная теория / Отв. ред. акад. Л.И. Абалкин. – М.: Эдоториал УРСС, 2002. – 416 с. – С. 329-343.
8. Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учебно-методическое пособие. – М., 2000. – Тема 8-10.

9. Фуруботи Э.Г., Рихтер Р. Институты и экономическая теория. – СПб.: Изд. Дом СПб гос. ун-та, 2005. – 702 с. – С. 89-157.
10. Шаститко А.Е. Новая институциональная экономическая теория. – М.: Эк. фак. МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с. – С. 289-332.

Тести для самоперевірки

1. За інституційною теорією, походження власності обумовлено:

а) нерівністю членів суспільства, надмірними правами одних та безправністю інших;

б) рідкісністю ресурсів;

в) альтернативністю використання ресурсів;

г) правильні відповіді б) і в);

д) всі відповіді правильні.

2. Право на капітал (одне з прав в пучку прав власності) означає:

а) можливість дарування, продажу, зміни форми блага;

б) можливість визначення напряму використання блага;

в) відсутність часових меж у володінні благом;

г) можливість отримання доходу з використання блага.

3. У відповідності до цивільного права:

а) власність є пучком повноважень;

б) суддя є інтерпретатором та до певної міри творцем правової норми;

в) джерелом нових норм є прецедент;

г) передбачено наявність кількох власників однієї речі.

4. Вирубка дерев з метою збільшення площі для побудови супермаркету є прикладом:

а) технологічного зовнішнього ефекту;

б) грошового зовнішнього ефекту;

в) природного зовнішнього ефекту;

г) споживчого зовнішнього ефекту.

5. Відповідно до теореми Коуза:

а) повна специфікація прав власності – одна з умов рівності граничних приватних та суспільних витрат;

б) первинний розподіл прав власності має вплив на кінцевий обсяг виробництва;

в) право власності на ресурс буде передано найбільш ефективному власнику за будь-якого рівня трансакційних витрат;

г) інтерналізація зовнішніх ефектів має здійснюватися за допомогою податків та субсидій.

6. Характерною рисою комунальної власності є:

а) кожний її учасник володіє винятковим правом на дохід з об'єкта власності;

б) вона забезпечує жорсткий зв'язок між управлінськими рішеннями щодо об'єкта власності та результатом;

в) вона не виключає ефекту вільного доступу;

г) вона завжди призводить до надвикористання ресурсу.

7. З точки зору інституціоналістів, причиною низької ефективності державної власності є:

а) особиста безвідповідальність чиновників, що розпоряджаються державною власністю;

б) низька мотивація членів суспільства контролювати ефективність державного розпорядження ресурсами;

в) неспроможність держави забезпечити гідну оплату праці співробітникам державних підприємств.

Питання до обговорення

1. Запропонуйте різні визначення власності.
2. Що таке специфікація прав власності, які наслідки має розмитість прав власності?
3. Поясність зв'язок між специфікацією прав власності та продуктивним використанням власності.
4. Порівняйте власність у межах загального та цивільного права. Яке право передбачає більшу варіантність рішень при виникненні конфліктів щодо власності?
5. Наведіть приклади позитивних та негативних зовнішніх ефектів. Яким чином проблема екстерналій вирішується представниками неокласичної теорії? Які негативні наслідки такого підходу вбачають інституціоналісти?
6. Наведіть різні формулювання теореми Р. Коуза. За допомогою якого інструментарію здійснюється її доведення?
7. Які припущення теореми Р. Коуза спростовуються Р. Познером, та які висновки робить науковець щодо можливості вирішення проблеми екстерналій?
8. Визначте характерні риси, позитивні та негативні наслідки домінування в суспільстві різних систем власності. За яких обставин здійснюється перехід від однієї системи власності до іншої?